

дика црногорски, објављеног још својих дугогодишњих архивских далеке 1892. године, и на основу истраживања о овој сложеној и значајној личности црногорске и јужнословенске историје, Миловић је о његовој књизи дао овај афирмативан суд: „Медаковић нас је много задужио. Сачувао нам је од заборава у своме дјелу *П. П. Његош* многе драгоцене податке из живота и рада Његошева“. Овај позитиван суд добија још већу тежину и вредност ако се томе још дода чињеница да су баш Миловићева архивска истраживања поткрепила и потврдила веродостојност некојих Медаковићевих смелих хипотеза и казивања: „Тим желимо показати да су многе његове изјаве веродостојне и да им треба поклонити већу пажњу него што је то досад чињено“.

С овим кратким освртима није исцрпен број важних резултата, којима обилује ова импозантна Миловићева књига, крцата драгоценим открићима, неопходним не само будућим Његошевим биографима него и историчарима Црне Горе у првој половини XIX века.

Вредност ове књиге још више подиже велики број факсимила Његошевих писама, записа, изјава,

сведочанстава и других докумената, које је Миловић успео пронаћи у домаћим и иноземним архивима, музејима, институтима и библиотекама, или које су му пронашли бројни сарадници у земљи и иностранству, а које спомиње у поговору ове књиге.

Миловићев истраживачки и прикупљачки рад овим није завршен, јер он још увек даље трага и проналази све нову и нову грађу о Његошу и његовом добу за будуће књиге, које припреме.

На крају нека нам буде дозвољено да изразимо једну жељу, која није само наша. После пола века његовог неуморног истраживачког и прикупљачког рада, наша наука с правом очекује да ће Миловић с анализе пронађених докумената прећи и на писање једне велике синтезе о Његошу и његовом добу, имајући пред очима опсежне монографије Љубе Стојаковића о Вуку, Павла Поповића о Милвану Видаковићу, Јована Скерлића о Светозару Марковићу или Митхата Бегића о Јовану Скерлићу, да споменемо само неколико најзначајнијих. Миловићев полувековни истраживачки и прикупљачки рад, без сумње, обавезује на такву синтезу.

Коста Милутиновић

КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР ЈАСЕНОВАЦ I—II

Приредио Антун Милетић, Београд 1986. године*

Речи британског историчара Питера Калвокоресија као да су биле написане нашим поводом.

„Како су нацисти утонули у историју, каже писац *„Тоталног рата“*, постали су објект интересовања, социолога и психолога, али у својој сопственој генерацији су били објект чистог ужаса. Тај ужас се може изразити речима да су они представљали претњу основним вредностима и стандардима понашања цивилизованог чове-

ка; то може бити забележено напором да време не прекрије оно што су они чинили људским бићима као индивидуама. Измучени, али живећи скелети пронађени у смрадном понижењу логора смрти 1945. године јесу Хитлеров најистакнутији меморијал.“

Нека нам буде дозвољено да са Калвокоресијем и другим историчарима одбијемо у име будућности тезу о превазиђености, чак супротним резултатима „некро-

* Реферат приликом промоције књиге.

филске историје“, како називају историју ратних злочина њени противници, највећим делом из редова поражених снага фашизма у другом светском рату. Увек ће мо се далеко пре придруживати онима који откривање истине сматрају најбољим путем осуде срамног национализма, који у прошлом рату и на овим просторима није могао ништа друго понудити осим међусобне мржње. Знамења под којима је мобилисано потицала су из мрака прошлости и најреакционарних идеологија савремености. За право нам даје и ратно искуство комуниста, који су идеју братства и јединства супротставили делиријуму националистичких конфронтација расних и верских програма; објашњавали су њихове узроке, указујући на виновнике подела и међунационалних обрачунавања, истовремено градећи зграду националне хармоније на новим социјалним темељима. Историчари су забележили да је КПЈ најавила од почетка рат окупатору и усташама, као „злу по себи“. Други међу њима оправдано су доводили геноцид из прошлог рата, али и из даље прошлости, са односима „суседа“, пре свега у национално и верски мешовитим срединама. Но, када је реч о другом светском рату и његовом прологу остају чеобјашњене размере програма при којима бледе аналогije из прошлости, а на другој страни непознати извори подстицаја да се уништава човек само зато што је друге расе или вере.

Милетићеве књиге, са предговором Јефта Шашића, језиком докумената говоре о једном фрагменту фашистичког ужаса који је харао Европом, познатом као концентрациони логор Јасеновац. Није усамљен већ беочуг у ланцу логора НДХ: „Данице“ у Копривници, Керестинца, Лепоглаве, Госпића, Крушчице, Чапрага, Лобогграда, Сиска, Јастребарског, Бакова. Усташка „планета смрти“ — Јасеновац, стоји као усташко-клерикални пандан Маутхаузену. Бухенвалду, Дахауу, Аушвицу и другим нацистичким логорима, и

зазивајући подједнаку грозу при помену.

Поменути британски историчар прави два битна разграничења између осуда и затвора, с једне стране, и концентрационих логора, као највишег израза терора нациста, с друге: из логора нема повратка; заточени су упућени да у њима заувек остану, и у њих се не шаље по одлуци суда (по правилу) већ по вољи нациста, SS, партијских функционера, у нашем случају усташа. Калвокреси у овом последњем случају изазива асоцијацију на „lettres de cachet“ апсолутних монарха.

Шта је то изазвало ову „индустрију смрти“? Који су то узроци могли покренути масовно уништавање људи различитих раса, вера нација, идеолошких и политичких убеђења? Који су се то људи нашла да спаљују и гуше друге људе?

Не прихватамо да узрок лежи с оне стране разума. Најлакше га је отписати на рачун патологије појединаца и ужих група, свалити на сумануте извршиоце људе поремећене психе, инферналне рекордере у ноћном убијању попут фра Мирослава Мајсторовића, „рођене зликовце“ из Ломбровозе галерије злочинаца. Социјална психологија може свакако доста да каже о поремећености људских односа, нарочито у метежима, при емоционалним усијањима, у атмосферама које погодују масовном злочину. Али, уверени смо да је најважније упознати идеологије које проповедају расно и национално првенство, продрети у економску и политичку мотивацију носилаца покрета, утврдити методологију остваривања доминације фашистичко-клерикалних снага.

„Германоцентричка аутархична Европа“, као продукт „новог покрета“, грађена је на сеобама, селекцији и уништавању дела становништва. Нацистичка идеологија је од почетка заокупљена питањима Лебенсраума и расе. Расна митологија нациста почива на уздицању, чистоти и супрематији аријеваца. Помамно уништавање Јевреја сматрано је спасавањем

расе. Карл Адолф Ајхман је руководио применом расистичке политике најпре у Чешкој и Моравској, а онда у Пољској и коначно 1944. у Мађарској. Розенбергов штаб је сакупио истраживачки материјал о Јеврејима, комунистима, масонима, задужен да сузбије ову „гамад“ по нацистичком речнику. Као министру за Исток, поверена му је судбина „Русије“ и балтичких држава. Ханс Франк, злогласни гаулајтер Пољске, постао се за десетковање Пољака и уништење Јевреја, а рајхскомесар Украјине Ерих Кох за убијање украјинског становништва које није хтело да се приклони освајачу. Забележена је намера Химлера да сведе Словене на 30 милиона. Цигани (Роми) су такође били обележени да нестану. Масовна убиства су вршена у име спашавања чисте расе и супериорности културе. Независно од расе и вере, комунисти су ликвидирани као најопаснији идеолошки противници. Упоредо са уништавањем расно непожељних, гажена су људска права и слободе и расно прихватљивих. Духовна и физичка деградација текле су једна за другом. Према анализира историчара, у примени терора могле су постојати разлике од земље до земље, али за терор је заједничко да је потицао од нацистичког и усташког врха. Није било довољно само уништити експониране или сумњиве противнике, оне којима се потенцијално није веровало, већ и застрашити становништво окупиране Европе. Декретом фелдмаршала фон Кајтела »Nacht und Nebel« („Ноћ и магла“) покорена Европа је остала да стрепи у општој незаштићености. Различита скала терора имала је врхунску тачку у концентрационим логорима, који су прогутали од 7 до 10 милиона људи, убијених што тешким радом и изгладњавањем, што медицинским експериментима, епидемијама, гушењем, спаљивањем у крематоријумима, багтинањем, убијањем из ватреног оружја, вешањем. Грозоте Јасеновца нису заостајале за најчудовишњим

призорима других нацистичких логора.

Из расне супериорности Немаца, као најчистијих Аријеваца, требало је изградити свет на ропској послушности деградираних народа. Националсоцијалистичке расне заблуде и те како су разбуктале националистичке искључивости и на тлу Југославије. У деловима Словеније, који су били припојени Трећем рајху, Словенци су разврставани по Химлеровим расистичко-антрополошким мерилима. Срби су имали да искусе Хитлерову србофобију, са нацистичком расном неподношљивошћу. Народи Југославије дељени су по пореклу, раси, психосоматским особинама. Усташе су заснивале своју идеологију, ако се изузму локалне посебности, фалсификовање историје и злоупотреба традиције, са квази тезом о готском пореклу Хрвата, на нацистичкој идеологији; фашизам је утицао на карактер организације, култ „поглавника“ (фирера, Дучеа, Каудиља), стварање партијске војске; фашистичка теорија државе на организацију НДХ (корпоративни систем). По садизму, обезљудности и патологији злочина надмашивали су чак и најчисте. Са Србима, Јеврејима и Циганима убијани су хрватски и муслимански антифашисти. Прогоном Јевреја по узору на Нирмбершке законе, придруживали су се нацистичким господарима, а ликвидацијом Срба — исељењем, физичким уништавањем и превођењем на католичку веру тежили су остварењу концепције национално чисте државе. Да би се до тог злослутног циља стигло требало је уништити све националне и верске противнике. Комунисти су прогањани и уништани и пре него што је Хајнрих Милер из Берлина упутио директиву „Интернационала“ (учи 22. јуна 1941) о „лову“ на комунисте.

Националсоцијализам је отворио пут усташким злочинима својим терористичким искуством, расном теоријом, негацијом Југославије као државе, Хитлеровим сугерисањем „Поглавнику“ да немилосрдно реши српско питање, јер

после 50 година може бити касно. Павелић и иначе није хтео испустити прилику на коју је дуго чекао. Усташе су као и нацисти, полазили од „гласа крви, расе и земље“. Ако је НДХ желела да буде стража Европе на Балкану, она је, према Хитлеровом схватању, морала да буде „тврда срца“ и да не сметне с ума да је „мекоћа“ највећа окрутност. Каквих ли тек злоћудних усташких идеја: Срби су се од домородаца разликовали расно и верски, били уселени слој становништва, које није имало аутохтони карактер; „Жидови“ су опет својим присуством реметили национално чисту државу, као и расно инфериорни Цигани. Комунисти су, као у свим националистичким покретима без разлике, схватани као страна тело које не припада органском ткиву нације. Под ударом су се налазиле и присталице Југославије у усташкој верзији „умјетне и неприродне творевине“.

Иако се усташки злочин не може схватити као националсоцијалистичког и фашистичког фурара у међуратној и ратној Европи, без агресије на слободу других народа, њихове идеологије и праксе у властитим и касније окупираним земљама Европе, не можемо га објаснити без симбиозе усташа са клерикалним снагама. Деловање клерикализма у међуратној Југославији није било усамљено, распрострањујући се на сав католички свет, као вид супротстављања снагама прогреса које су потискивале Цркву из политичког живота и јавне делатности. Манифестације наступања клерикализма су свуда увелико биле сродне: оснивање клерикалних партија и синдикалних центара, формулација програма „Католичке акције“ и стварање милитантних организација у њеном крилу. Сем у Југославији, и НДХ за време рата, у највишем терористичком облику несумњиво, клеро-фашистичку симбиозу можемо пратити и у земљама медитеранског фашизма (Шпанији и Португалији), у сателитској Словачкој Јозефа Тисе пре другог светског рата и у његовом току. Историчари узима-

ју и Петенов вишијски режим за „реакционарни, ауторитарни, католички и шовинистички корпоративни“ систем власти, запажајући, међутим, амбивалентност понашања вишег и нижег клера. Колика разлика у односу на Цркву у Пољској и њено свештенство без разлике, које је из рата изашло проређено, с ореолом патриотске снаге, и за привремено чак и одвојило од Ватикана због његовог мука над мучеништвом пољског народа, свештенства и Јевреја.

У Југославији је специфичност деловања клерикалних снага била утолико особенија што се радило о земљи вишенационалне структуре и верских разлика, крајње конзервативног и милитантног епископата, геноцида над православним у форми прозелитизма или у клерикалној терминологији враћања „дисидената вјери својих отаца“; током рата провалију националних и верских разлика и сукоба надвисила је комунистичка мисао уједињења братских равноправних народа.

Римокатоличка црква и њени највиши представници крај рата су дочекали са сенком недозвољиве апстиненције у времену када се њихова хуманистичка порука морала чути. Бивши апостолски нунциј у Минхену и Берлину, Пачели, потоњи папа Пије XII, није у прошлом рату испунио своју људску и хришћанску дужност. Римски понтифекс се није огласио на прогоне Јевреја; ћутао је у случају мартиријума пољског свештенства; ни једне речи протеста док је у Павелићевој НДХ нестајао српски народ. Кардинал Тисеран напао је папу што је својим ћутањем одобравао усташама да приликом прекрштавања бирају практично између преобраћања и смрти, чиме је сносио одговорност за геноцид над Србима. Остала је затамњена чиница да папа Пије XII, без обзира на његова политичка уверења, није утицао на „хришћанску савест“. При томе је од небитног значаја, с моралне тачке гледишта, да ли је његов говор или неискоришћено средство „екс-

комуникације“ могло утицати на фашистичке и усташке власти.

Ексклузивизам клерикализма води је томе да се његови експоненти и организације жестоко обарају на супротне верске покрете у кругу католицизма и политичке странке и организације антиклерикалних тенденција. Верска припадност је знала постати више него ирелевантна, ако су вернике делила супротна гледишта о политичким претензијама Цркве. Клерикализам је показао нетрпељивост према старокатоличком покрету, а на другој страни према Стјепану Радићу. Католичка штампа нападала је вођу ХРСС (ХСС) као „Антикрита“, а његовој странци приписивала намере „декристијанизације“ Хрвата. Од пропасти Конкордата, нарастања фашистичке агресије и јачања десничарских тенденција у Југославији клерикализам је све безобзирније наступао против присталица идеје југословенске заједнице и комунизма (сетимо се подржавања Франциска Франка и његових фалангиста, глорификације „пете колоне“ и одбране толедског Алказара); против Срба и православља (као бизантинизма). Део свештеника се све више везивао за усташе, нарочито у просторима где су се мешале вере и нације.

Стога и варијанту фашизма у НДХ не можемо да не назовемо клеро-фашизмом, то јест заједницом националистичко-терористичке усташке струје и најратоборнијих клерикалаца. Потпорне тачке НДХ су усташки покрет и клерикалистичка струја. Клерикализам је преко НДХ остваривао идеју јаке католичке државе на Балкану, која је имала да омогући ширење католицизма, врати под своје окриље „отпаднике“ од вере и препречи врата продору бољшевизма у Средњу Европу. Високи клер је дао духовни благослов тој накази од државе, бранећи њен опстанак и у време распадања Трећег рајха. Бискупска конференција је прихватила прекрштавање православних, иако је било више него очигледно да

се на другу веру прелази ради спасавања живота. Како назвати ограду прелата да ће се прекрштавање остварити у знаку поштовања канонских правила? Цинизмом, хипокризијом, одсуством савести? Такву врсту духовног геноцида свет није доживео у другом светском рату. Јасеновац је гутао жртве а прелати су ћугали над усташким грозотама згражавао се мостарски бискуп Алојзије Мишић и протествовао београдски надбискуп Ујчић. Монсињор Sv. Rittig, Методије Микуж и други свештеници „Бирило-методијанске дружбе“, пре свега, следили су борбу свог народа, тумачећи верску политику народноослободилачког покрета и објашњавајући стварну суштину клерикализма.

Остаје опомена у виду сазнања да Црква, као миленијска организација, клерикалне снаге у њој пре свега могу да се помире са тренутним неуспехом или нуждом повлачења, али уверени — са становишта њихових трајних циљева — да се они могу досегнути у некој другој, повољнијој прилици. Клерикална струја у Римокатоличкој цркви показала је у другом светском рату „да зна убијати душе као усташка банда тијела“, пригушујући појединачне захтеве ван свог организма да дигне глас у прилог других „кршћана“ и Јевреја, будући да је „црква исускристова“, а при томе и „моћна“. Остали су то тек вапаји усамљених духова или нижих свештеника, али без одјека.

Појавом ових књига докумената о Јасеновцу, које је приредио Антун Милетић, не можемо да не осетимо пијетет према хекатомбама жртава ове усташке фабрике смрти, као и према свим другим жртвама фашизма и његових слугу свих националистичких варијанти. Уверени смо да књиге пред нама потврђују Титове речи да је „човјечанство спремно опростити многа злодела прошлости, али заборавити не смије и не може“.

Бранко Петрановић